બુદ્ધ અને મહાવીર

લેખક
કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

પ્રકાશક
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

સં. ૧૯૮૩

૭ આના

પ્રકાશક
રણછોડજી કેસુરભાઇ મિસ્ત્રી
પ્રસ્થાન કાર્યાલય
અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ સં. ૧૯૭૯
સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૫
ત્રીજી આવૃત્તિ સં. ૧૯૯૩

મુદ્રક
જયંતિલાલ માધવલાલ મહેતા
સુદામા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ.

શ્રી. ધર્માનંદજી કોસંબી

તથા

પં. શ્રી. સુખલાલજી સંઘવીને

સવિનય અર્પણ

તારણ

મહાવીર

બુદ્ધ–મહાવીર

[સમાલોચના]

ત્રીજી આવૃત્તિનો ખુલાસો

આ આવૃત્તિમાં કોઇ મહત્ત્વના સુધારા નથી. એકાદ બે જગ્યાએ થોડું ઘણું સંશોધન કર્યું છે, એટલું જ. મારી ઇચ્છા આ પુસ્તકને નાગરીકૃત લિપિમાં જ છપાવવાની હતી. પણ દીલગીર છું કે પ્રકાશક પાસે હું એમ કરાવી શક્યો નથી.

વર્ધા
૬ઠ્ઠી માર્ચ, ૧૯૩૭ } કિ. ઘ. મ.

બીજી આવૃત્તિના ખુલાસામાંથી

આ પુસ્તકની ... બીજી આવૃત્તિ કાઢવા હું મારી અનુમતિ આપવામાં આનાકાની કર્યા કરતો હતો. કારણ કે, ... જો કે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થયેલી સમાલોચનાઓ બધી અનુકૂળ હતી, છતાં ગાંધીજીના સંબંધથી મારા સાથી જેવા કહી શકાય એવા એક મિત્રે એ પુસ્તકોનો બહુ બારીકીથી અભ્યાસ કરી એ ઉપર વાંધાઓની યાદી રજુ કરી છે. એમનો મત એવો થયો છે કે મેં આ પુસ્તકોમાં "રામની કેવળ વિડંબના કરી છે," "કૃષ્ણનો તો વળી ઘાણ જ કાઢી નાંખ્યો છે," અને "બુદ્ધને માથે કરવામાં પણ બાકી નથી રાખી." પોતે જૈન ન હોવાથી 'મહાવીર' વિષે એ ટીકા કરવા અસમર્થ હતા પરંતુ એકબે જૈન મિત્રોએ મહાવીરના મારા આલેખન વિષે પોતાનો તીવ્ર અસંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો, અને 'ઇશુખ્રિસ્ત' વિષે બે ગૂજરાતી ખ્રિસ્તીઓના વાંધાઓ પણ આવેલા છે. 'સહજાનંદ સ્વામી'નું પુસ્તક સંપ્રદાયમાં અમાન્ય જેવું રહ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ સ્થિતિમાં પુસ્તક ફરીથી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં ટીકાકારોની દૃષ્ટિથી મારે એ પુસ્તકો ફરી ફરી વિચારી જવાં જોઇએ અને એ જેમને ગમ્યાં હોય તેમને શા કારણથી ગમ્યાં એ જાણવું જોઇએ અને બીજી આવૃત્તિને જરૂર પડે તો સુધારવી જોઇએ—એમ મને લાગ્યું. આ કારણથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવા માટે મારો ઉત્સાહ મંદ હતો, પણ ભાઇ રણછોડજી મિસ્ત્રીનો આગ્રહ ચાલુ જ હોવાથી છેવટે મારે એમની ઇચ્છાને વશ થઇ બીજી આવૃત્તિ કાઢવા અનુમતિ આપવી પડી છે.

'અનુમતિ આપી છે' એટલે, અર્થાત્, પુસ્તક ફરીથી સુધારી પણ ગયો છું, અને કેટલોક ભાગ ફરીથી લખી નાંખ્યો છે. પણ જે સુધારો કર્યો છે તેથી મારા ટીકાકારોને સંતોષી શકીશ એવી ખાતરી આપી શકતો નથી. ઊલટું, આ જીવન-ચરિત્રોના પ્રતાપી નાયકો પ્રત્યે મારું વલણ જ્યાં જ્યાં પહેલી આવૃત્તિમાં મોઘમ રહેલું હતું તે વધારે સ્પષ્ટ થયું છે.

આ જીવનચરિત્રમાળાનું નામ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પહેલી આવૃત્તિમાં 'અવતારલીલા લેખમાળા' રાખેલું અને તે મેં રહેવા દીધું હતું. પણ એ નામની યોગ્યતા વિષે મારા મનમાં શંકા હતી જ. 'અવતાર' શબ્દની પાછળ સનાતની હિંદુના મનમાં જે વિશેષ કલ્પના રહેલી છે, તે કલ્પના મને માન્ય નથી એ તો પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચતાં જ સ્પષ્ટ થાય છે; અને તે કલ્પનાની સાથે પોષાતી ભ્રામક માન્યતા કાઢી નાંખ્યા છતાં રામ–કૃષ્ણાદિક મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ જાળવી રાખવો એ આ પુસ્તકનો એક હેતુ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. વળી 'અવતાર' શબ્દ સાથે 'લીલા' શબ્દનું જોડાણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં ખાસ પ્રકારની માન્યતા નિર્માણ કરે છે, અને 'લીલા' શબ્દ અનર્થમૂલક પણ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે. આથી 'અવતારલીલા લેખમાળા' એ નામ કાઢી નાંખ્યું છે.

પણ, મેં પ્રસ્તાવનામાં 'અવતારી પુરુષો' એવા શબ્દો આ ચરિત્રનાયકો વિષે વાપર્યા હતા અને તે ઉપરથી પ્રકાશકે 'અવતારલીલા લેખમાળા' એવું નામ રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે. ... મરાઠી ભાષામાં 'અવતારી પુરુષ' એક રૂઢિપ્રયોગ છે, અને તેનો અર્થ કેવળ વિશેષ વિભૂતિમાન પુરુષ એટલો જ થાય છે; અને એ રીતે શિવાજી, રામદાસ, તુકારામ, એક-

નાથ, લોકમાન્ય તિલક વગેરે કોઈ પણ લોકોત્તર કલ્યાણકર શક્તિ પ્રગટ કરનાર જન 'અવતારી પુરુષ' કહેવાય છે. એ શબ્દો વાપરવામાં મારા મનમાં એટલી જ કલ્પના હતી. પરંતુ ગુજરાતીમાં એ શબ્દપ્રયોગ ન હોવાને લીધે એથી થોડોક ઘોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેથી એ શબ્દપ્રયોગ આ આવૃત્તિ-માંથી કાઢી નાંખ્યો છે.

આ ટૂંકાં ચરિત્રોની સાચી ઉપયોગિતા કેટલી? ઇતિહાસ, પુરાણ કે બૌદ્ધ–જૈન–ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રોનો બારીક અભ્યાસ કરી, ચિકિત્સક વૃત્તિથી મેં કાંઇ નવું સંશોધન કર્યું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ માટે વાચકે શ્રી. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય કે શ્રી. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેનાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. વળી ચરિત્રનાયકો વિષે અસાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાં રોજના ધાર્મિક વાંચનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ટુંક કે વિસ્તારથી સારાં ચરિત્રો લખાયેલાં નથી. એવાં પુસ્તકની જરૂર છે એમ હું માનું છું, પરંતુ તે કાર્ય ઉપાડવા માટે જે અભ્યાસ જોઇએ તે માટે હું સમય કે શક્તિ મેળવી શકીશ એવો સંભવ જણાતો નથી. ત્યારે, મારી આ લેખમાળાનું પ્રયોજન આટલું જ છેઃ—

માણસ સ્વભાવથી જ કોઇકને પૂજતો હોય છે જઃ કેટલાકને દેવ કરીને પૂજે છે તો કેટલાકને મનુષ્ય સમજતો છતાં પૂજે છે. જેને દેવ કરીને પૂજે છે, તેને પોતાથી અલગ જાતિનો સમજે છે; જેને મનુષ્ય રાખીને પૂજે છે, તેને એ પોતાનો—ઓછોવત્તો—આદર્શ કરીને પૂજે છે. રામ–કૃષ્ણ–બુદ્ધ–મહાવીર-ઇશુ વગેરેને જુદી જુદી પ્રજાના લોકો દેવ બનાવી—અ–માનવ કરી—પૂજતા આવ્યા છે. એને આદર્શ કરી એના જેવા થવાની હોંશ રાખી પ્રયત્ન કરી પોતાનો અભ્યુદય સાધવો એમ નહિ, પણ

એનું નામોચ્ચારણ કરી, એમાં ઉદ્ધારક શક્તિનું આરોપણ કરી તેમાં વિશ્વાસ મૂકી પોતાનો અભ્યુદય સાધવો એ આજ સુધીની આપણી રીત છે. એ રીત ઓછીવત્તી પણ અંધશ્રદ્ધા—એટલે બુદ્ધિ ન ચાલે ત્યાં સુધીની જ માત્ર શ્રદ્ધા નહિ પરંતુ બુદ્ધિનો વિરોધ કરનારી શ્રદ્ધાની છે. વિચાર આગળ એ ટકી શકતી નથી.

જુદા જુદા મહાપુરુષોમાં એ દેવભાવ વધારે દૃઢ બનાવવાનો પ્રયત્ન એ જ સર્વે સંપ્રદાયોના આચાર્યો, સાધુઓ, પંડિતો વગેરેનાં જીવનકાર્યનો ઇતિહાસ થયો છે. એમાંથી ચમત્કારોની, ભૂતકાળમાં થયેલી આગાહીઓની અને ભવિષ્યકાળ માટે કરેલા અને સાચા પડેલા વર્તારાઓની આખ્યાયિકાઓ રચાયેલી છે, અને એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે જીવનચરિત્રમાંથી સેંકડે નેવું કે એથી વધારે પાનાં એ જ વસ્તુથી ભરેલાં હોય છે. આનું સામાન્ય જનતાના મન ઉપર એવું પરિણામ થયું છે કે માણસની એનામાં રહેલી પવિત્રતા, લોકોત્તર શીલસંપન્નતા, દયા આદિ સાધુ અને વીર પુરુષના ગુણોને લીધે એની કિંમત એ આંકી શકતા નથી, પણ ચમત્કારની અપેક્ષા રાખે છે, અને ચમત્કાર કરવાની શક્તિ એ મહાપુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે. શિલાની અહલ્યા કરવાની, ગોવર્ધનને ટચલી આંગળી પર ઊંચકવાની, સૂર્યને આકાશમાં થોભાવી રાખવાની, પાણી પરથી ચાલી જવાની, હજારો માણસોને એક ટોપલી રોટીથી જમાડવાની, મર્યા પછી સજીવન થવાની—વગેરે વગેરે દરેક મહાપુરુષના ચરિત્રમાં આવતી વાર્તાઓના રચનારાઓએ જનતાને આ રીતે ખોટા દૃષ્ટિબિંદુમાં ચઢાવી દીધી છે. આવા ચમત્કારો કરી બતાવવાની શક્તિ સાધ્ય હોય તો યે તેથી જ કોઈ માણસ મહાપુરુષ કહેવડાવવાને લાયક ન ગણાવો જોઇએ. મહાપુરુષોની ચમત્કારો કરવાની શક્તિ કે 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવાં પુસ્તકોમાં

પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અતિશય-પુજાયેલા કેટલાક મહાપુરુષોનો ટૂંકો જીવનપરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે બે શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

આપણે હિંદુઓ માનીએ છીએ કે જ્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સાધુતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્બળનું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પરમાત્માના અવતારો પ્રકટ થાય છે. પણ અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા એમની ભક્તિ કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વત્ર એક પરમાત્માની શક્તિ–સત્તા–જ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં–તમારામાં–સર્વેમાં એક જ પ્રભુ વ્યાપી રહ્યો છે. એની જ શક્તિથી સર્વેનું હલન–ચલન–વલણ છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઇશુ વગેરેમાં પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિ હતી. ત્યારે આપણામાં અને રામકૃષ્ણાદિકમાં શો ફેર ? એ પણ મારા–તમારા જેવા જ મનુષ્ય દેખાતા હતા; એમને પણ મારી–તમારી માફક દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં હતાં અને પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર શા માટે કહીએ છીએ ? હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીએ છીએ ?

'આત્મા સત્યકામ—સત્યસંકલ્પ છે' એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીએ, ઇચ્છીએ તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવો એનો અર્થ થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર—પરમાત્મા—બ્રહ્મ—કહીએ છીએ. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન—શરણ—લઈ આપણે જે સ્થિતિમાં આજે છીએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઇને કરીશું. રામ—કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઈ પૂજનીય બને એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે મનુષ્યજાતિના પૂજ્યપાત્ર થશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લઇને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે—અજાણપણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; એમણે બુદ્ધિપૂર્વક એનું આલમ્બન લીધેલું.

બીજો ફરક એ કે આપણે આપણી ક્ષુદ્ર વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પરમાત્મા શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. મહાપુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મહાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મબળનો આશ્રય લે છે.

ત્રીજો ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદ્ધાર માનનારો હોય છે. જૂનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. મહાપુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા; એ શાસ્ત્રોના રચનારા અને ફેરવનારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્રો થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપ થાય છે. એમણે પરમતત્ત્વ ઓળખી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ કર્યું છે. એવા સજ્ઞાન, સવિવેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે

વિચાર સૂઝે, જે આચરણ યોગ્ય લાગે તે જ સચ્છાસ્ત્ર, તે જ સદ્ધર્મ. કોઈપણ બીજાં શાસ્ત્રો એમને બાંધી શકતાં નથી કે એમના નિર્ણયમાં ફરક પાડી શકતાં નથી.

આપણે આપણા આશયોને ઉદાર બનાવીએ, આપણી આકાંક્ષાઓને ઉચ્ચ બાંધીએ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક આલમ્બન લઈએ તો આપણે અને અવતાર ગણાતા પુરુષો તત્ત્વતઃ જુદા નથી. વીજળીની શક્તિ ઘરમાં ગોઠવાયેલી છે; એનો ઉપયોગ આપણે એક ક્ષુદ્ર ઘંટડી વગાડવામાં કરી શકીએ તેમજ તે વડે દીવાની પંક્તિથી આખા ઘરને શણગારી શકીએ. તે જ પ્રમાણે પરમતત્ત્વ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિરાજી રહ્યું છે; એની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તૃપ્તિ કરી શકીએ અથવા મહાન અને ચારિત્રવાન થઇ સંસારને તરી જઇએ અને બીજાને તારવામાં મદદગાર થઇએ.

મહાપુરુષોએ પોતાની રગેરગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુઃખભંજન થવા આકાંક્ષા ધરી. એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર, કરુણહૃદયી, વૈરાગ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા ઇચ્છા કરી. સ્વાર્થના ત્યાગથી, ઇંદ્રિયોના જયથી, મનના સંયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી, પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યંત પ્રેમથી, બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણ કરવા માટેની નિરંતર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી, નિષ્કામતાથી, અનાસક્તિથી અને નિરહંકારીપણાથી, ગુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થયા.

આપણે ધારીએ તો આપણે પણ એવા પવિત્ર થઇ શકીએ, એવા કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકીએ, એટલી કરુણા વૃત્તિ કેળવી

શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહંકારી થઈ શકીએ. એવા થવાનો આપણો નિરંતર પ્રયત્ન રહે એ જ તેમની ઉપાસના કરવાનો હેતુ. જેટલે અંશે આપણે એમના જેવા થઈએ તેટલે અંશે જ આપણે એમની સમીપ પહોંચ્યા એમ કહેવાય. જો આપણો એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ પણ વૃથા છે, અને એ નામસ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

આ જીવનપરિચય વાંચી વાંચનાર મહાપુરુષોને પૂજતો થાય એટલું બસ નથી. એમની મહત્તા શાને લીધે છે તે પારખવા શક્તિમાન થાય અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાય.

છેવટમાં એક વાક્ય લખવું ઘટે છે. આમાં જે કાંઈ નવું છે તે વિચારો મને પ્રથમ સૂઝ્યા છે એમ નથી કહી શકતો. મારા જીવનના ધ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દૃષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન કરી નાંખનાર, અને અંધારામાંથી અજવાળામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો એ માટે હું ઋણી છું. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને ગ્રહણશક્તિની સમજવી.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે હું રા. બા. ચિન્તામણિ વિનાયક વૈદ્યનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગૂજરાતી અનુવાદકોનો અને બુદ્ધદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. ધર્માનંદ કોસંબીના 'બુદ્ધલીલા સાર-સંગ્રહ' અને 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ' નો ઋણી છું. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હેમાચાર્ય કૃત 'ત્રિષષ્ઠિ શલાકા પુરુષ' ને આધારે છે અને ઇશુ માટે 'બાઇબલ' નો ઉપયોગ કર્યો છે.

માગસર વદ ૧૧,
સંવત ૧૯૭૯. } કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

પૃષ્ઠ

મહાભિનિષ્ક્રમણ

નિત્ય બળતા અગ્નિમાં આ હાસ્ય ને આનંદ શા ?
અંધારે અથડાતા, હે, શોધો દીવો ન કાં ભલા !*

આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિમાલયની તળેટી આગળ ચમ્પારણ્યની ઉત્તરે નેપાળની તરાઇમાં કપિલવસ્તુ નામે એક નગરી હતી. શાક્ય[1] કુલના

જન્મ

ક્ષત્રિયોનું ત્યાં એક નાનકડું મહાજનસત્તાક રાજ્ય હતું. શુદ્ધોદન નામે એક શાક્ય તેમનો અધ્યક્ષ હતો. તેને 'રાજા' એવું પદ હતું. શુદ્ધોદન ગોતમ-વંશની[1] માયાવતી અને મહાપ્રજાપતિ નામે બે બહેનો જોડે પરણ્યો હતો. માયાવતીને પેટે એક પુત્રનો જન્મ થયો, પણ તેના જન્મ પછી સાત દિવસમાં જ તે પરલોકવાસી થઇ અને તેને ઉછેરવાનો ભાર મહા-પ્રજાપતિ ઉપર પડયો. એણે બાળકને પેટના દીકરા પ્રમાણે ઉછેર્યો અને એ બાળકે પણ એને સગી માતાની જેમ ચાહી. આ બાળકનું નામ સિદ્ધાર્થ.

---

* को नु हासो किमानन्दो निच्चं पज्जलिते सति।
अन्धकारेन ओनद्धो (?) पदीपं न गवेसथ ॥
(धम्मपद)

૧ આ કારણે બુદ્ધ, શાક્ય અને ગોતમ મુનિના નામે પણ ઓળખાય છે.

૨. શુદ્ધોદને સિદ્ધાર્થને અતિ લાડમાં ઉછેર્યો. એણે રાજકુમારને છાજે એવી એને કેળવણી આપી ખરી, પણ સાથે સાથે સંસારના વિલાસો પૂરા પાડવામાં યે મણા રાખી નહિ. **યશોધરા** નામે એક ગુણવાન કન્યા જોડે એનું લગ્ન થયું હતું અને તેનાથી **રાહુલ** નામે એક છોકરો એને થયો હતો. પોતાના ભોગોનું વર્ણન સિદ્ધાર્થે આ પ્રમાણે કર્યું છેઃ

સુખોપભોગ

"હું બહુ સુકુમાર હતો. મારા સુખ માટે મારા પિતાએ તળાવ ખોદાવી તેમાં વિવિધ પ્રકારની કમલિનીઓ વાવી હતી. મારાં વસ્ત્રો રેશમી હતાં. ટાઢ તાપની મારા ઉપર અસર ન થાય એટલા માટે મારા સેવકો મારી ઉપર શ્વેત છત્ર ધરતા. શિયાળા માટે, ઉનાળા માટે અને ચોમાસા માટે મારા જુદા જુદા ત્રણ રાજ-મહેલ હતા. જ્યારે હું ચોમાસા માટે બાંધેલા મહેલમાં રહેવા જતો ત્યારે ચાર મહિના સુધી બહાર ન નીકળતાં, સ્ત્રીઓનાં ગીત અને વાદ્ય સાંભળી કાલક્રમણ કરતો. બીજાઓને ત્યાં સેવકોને હલકા પ્રકારનું અન્ન અપાતું, પણ મારે ત્યાં મારાં દાસદાસીઓને ઉત્તમ ખોરાક સાથે ભાત અપાતો હતો."[1]

૩. આ રીતે એની જુવાની ચાલી જતી હતી. પણ આટલા એશઆરામમાં યે સિદ્ધાર્થનું ચિત્ત ઠેકાણે હતું. બાળપણથી જ એ વિચારશીલ અને એકાગ્ર ચિત્તવાળો હતો. જે નજરે

વિવેકબુદ્ધિ

---

૧ 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ'માંથી.

પડે તેનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું અને એની ઉપર અત્યંત વિચાર કરવો, એવો એનો સહજ સ્વભાવ હતો. સદૈવ વિચારશીલ રહ્યા વિના ક્યા પુરુષે મહત્તા મેળવી છે? અને કયો પ્રસંગ એવો તુચ્છ હોઇ શકે કે જે વિચારી પુરુષના જીવનમાં અદ્ભુત ફેરફાર કરી મૂકવા સમર્થ ન થાય?[1]

વિચારો

૪. સિદ્ધાર્થ જુવાની કેવળ ભોગવતો જ નહોતો, પણ જુવાની એટલે શું, તેના આરંભમાં શું અને અંતમાં શું, એ વિચારતો પણ હતો. એશઆરામ ભોગવતો હતો એટલું જ નહિ, પણ એશઆરામ એટલે શું, એનું સુખ કેટલું, એમાં દુ:ખ કેટલું, એ ભોગનો સમય કેટલો, એનો વિચાર પણ કરતો હતો. એ કહે છે:

"આવી સંપત્તિનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે ઘડપણના સપાટામાં આવવાનો છે તો પણ ઘરડા માણુસ તરફ જોઇ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું ઘડપણના ફાંસામાં ફસાવાનો છું, માટે જો સામાન્ય મનુષ્યની જેમ જરાગ્રસ્ત માણસથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારને લીધે મારો જુવાનીનો મદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

---

૧ જુઓ પાછળ નોંધ ૧લી.

"અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે વ્યાધિના સપાટામાં સપડાવાનો છે છતાં વ્યાધિગ્રસ્ત મનુષ્ય તરફ જોઇને કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું જાતે વ્યાધિના સપાટામાંથી છૂટ્યો નથી, અને વ્યાધિગ્રસ્તથી કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો આરોગ્યમદ સમૂળગો જતો રહ્યો.

"અવિદ્વાન સામાન્ય મનુષ્ય પોતે મરણધર્મી હોવા છતાં મૃત શરીર તરફ જોઈ કંટાળે છે અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે! પરંતુ હું પણ મૃતધર્મી છું, છતાં સામાન્ય મનુષ્યની પેઠે મૃતશરીર તરફ જોઇ કંટાળું કે તેનો તિરસ્કાર કરું તો તે મને શોભે નહિ. આ વિચારથી મારો જીવિતમદ તદ્દન ગળી પડ્યો.[1]

મોક્ષની જિજ્ઞાસા

૫. જેની પાસે ઘર, ગાડી, ઘોડા, પશુ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, દાસદાસી વગેરે હોય તે આ જગતમાં સુખી મનાય છે. મનુષ્યનું સુખ આ વસ્તુઓને આધારે છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ સિદ્ધાર્થ વિચારવા લાગ્યો:

---

૧ 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ'ને આધારે. સિદ્ધાર્થને ઘરડો, રોગી, શબ અને સંન્યાસીનું અનુક્રમે ઓચિંતું દર્શન થવાથી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો, અને તે રાતોરાત ઘર છોડી એક દિવસે નીકળી ગયો, એવી પ્રચલિત કથા છે. એ કથાઓ કલ્પિત જણાય છે. જુઓ ઉપરના પુસ્તકમાં શ્રી. કોસંબીનું વિવેચન.

"હું પોતે જરાધર્મી છતાં, વ્યાધિધર્મી છતાં, મરણધર્મી છતાં, શોકધર્મી છતાં, જરા, વ્યાધિ, મરણ અને શોકથી સંબંધ રાખનારી વસ્તુઓ ઉપર મારા સુખનો આધાર માની બેઠો છું એ ઠીક નથી." જે પોતે દુઃખરહિત નથી, તેનાથી બીજાને સુખ કેમ થઇ શકે? માટે જ્યાં જરા, વ્યાધિ, મરણ કે શોક ન હોય એવી વસ્તુની ખોળ કરવી યોગ્ય છે અને એનો જ આશ્રય લેવો જોઇએ.

વૈરાગ્યની વૃત્તિ

૬. આ વિચારમાં જે પડે તેને સંસારનાં સુખોમાં શો રસ રહે? જે સુખ નાશવંત છે, જેનો ભોગ એક ક્ષણ પછી જ, કેવળ ભૂતકાળની સ્મૃતિરૂપ થઇ રહે છે, જે ઘડપણ, રોગ અને મરણને નજીક ને નજીક ખેંચી લાવે છે, જેનો વિયોગ શોકને કરાવવાવાળો છે, એ સુખ અને ભોગમાંથી એનું મન ઉદાસ થઇ ગયું. જેના ઘરમાં કોઇ પ્રિય મનુષ્ય દિવાળીને દહાડે 'હમણાં મરશે' એવી સ્થિતિમાં હોય, તેને તે દિવસે પકવાન્ન વહાલાં લાગે? કે રાત્રે દીપાવલી જોવા જવાની ઇચ્છા થાય? તેમ સિદ્ધાર્થને દેહનું જરા, વ્યાધિ અને મરણમાં થનારું આવશ્યક રૂપાન્તર ક્ષણે ક્ષણે દેખાતું હોવાથી એને સુખોપભોગ તરફ કંટાળો આવી ગયો. એ જ્યાં ત્યાં એ વસ્તુઓને નજીક આવતી જોવા લાગ્યો અને તેથી પોતાનાં સગાંવહાલાં, દાસદાસી વગેરેને એ સુખની પાછળ જ વલખાં મારતાં જોઇ એનું હૃદય

કરુણાથી ભરાઇ જવા લાગ્યું. લોકો આવા જડ કેમ હશે? વિચાર કેમ કરતા નહિ હોય? આવાં તુચ્છ સુખ માટે કેમ આતુર થતા હશે? વગેરે વિચારો એને આવવા લાગ્યા. પણ આ વિચારો ક્યારે કહી શકાય? એ સુખને બદલે બીજું કોઇક અવિનાશી સુખ બતાવી શકાય તો જ આ વાતો કાઢવી કામની છે. એવું સુખ શોધ્યે જ છૂટકો. પોતાના હિત માટે એ સુખ જ મેળવવું જોઇએ અને પ્રિય જનો ઉપર ખરું હેત બતાવવું હોય તોપણ અવિનાશી સુખ જ શોધવું જોઇએ.

મહાભિનિષ્ક્રમણ

૭. વળી, એ કહે છે કે, "આવા વિચારોમાં કેટલોક વખત ગયા પછી, જો કે તે વખતે હું (૨૯ વર્ષનો) જુવાન હતો, મારો એક પણ વાળ પાકયો ન હતો, અને મારાં માબાપ મને પરવાનગી દેતાં ન હતાં, આંખોમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહથી તેમના ગાલ ભીંજાઇ ગયા હતા, અને તેઓ એકસરખાં રડયાં કરતાં હતાં, તોપણ હું શિરોમુંડન કરી ભગવાં પહેરી, ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.[1]"

સિદ્ધાર્થની કરુણા

૮. આમ સગાંસંબંધી, માતાપિતા, પત્નીપુત્ર, વગેરેને છોડવામાં સિદ્ધાર્થ કાંઇ નિષ્ઠુર ન હતો. એનું હૃદય તો

---

૧ 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ' માંથી.

પારિજાતકથી પણ કોમળ થયું હતું. પ્રાણીમાત્ર તરફ પ્રેમભાવથી છલકાતું હતું. જીવવું તો જગતના કલ્યાણને માટે જ એમ એને લાગવા માંડયું હતું. કેવળ પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો એટલી જ ઇચ્છાથી એ ગૃહત્યાગ માટે પ્રેરાયો ન હતો, પણ જગતમાં દુઃખનિવારણનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ એનો શોધ આવશ્યક હતો, અને તેને માટે જે ખોટાં જણાયાં છે એવાં સુખનો ત્યાગ ન કરવો તે તો મોહ જ ગણાય એમ વિચારી સિદ્ધાર્થે સંન્યાસધર્મ સ્વીકારી લીધો.

તપશ્ચર્યા

અપ્રજ્ઞને નહી ધ્યાન, ના પ્રજ્ઞા ધ્યાનહીનને;
પ્રજ્ઞા ને ધ્યાનથી યુક્ત તેને નિર્વાણ પાસમાં.[1]

ભિક્ષાવૃત્તિ

ઘર છોડી સિદ્ધાર્થ દૂર નીકળી ગયો. ચમારથી લઇને બ્રાહ્મણપર્યંત સર્વ જાતિના માણસો પાસેથી મેળવેલી ભિક્ષાને એક પાત્રમાં ભેગી કરીને તે ખાવા લાગ્યો. પહેલવહેલાં એને આમ કરવું બહુ જ આકરું લાગ્યું. પણ એણે વિચાર કર્યો: " અરે જીવ, તને કોઇએ સંન્યાસ લેવાની જબરદસ્તી કરી ન હતી. રાજીખુશીથી તેં આ વેષ લીધો છે; રાજસંપત્તિનો આનંદથી ત્યાગ કર્યો છે. હવે તને આ ભિક્ષાન્ન ખાવામાં શાનો કંટાળો આવે છે? મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભેદભાવ જોઇને તારું હૃદય ચીરાઇ જતું; પણ હવે તારી પોતાની ઉપર હીન જાતિના માણસનું અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવતાં જ તારા મનમાં એ લોકો વિષે અનુકમ્પા ન આવતાં કંટાળો કેમ આવે છે? સિદ્ધાર્થ, છોડી દે આ નબળાઈ! સુગંધી ભાતમાં અને હીન લોકોએ આપેલાં આ અન્નમાં તને ભેદભાવ

---

१ नत्थि झानं अपञ्ञस्स पञ्ञा नत्थि अज्झायतो।
यम्हि झानं च पञ्ञा च स वे निब्बानसन्तिके॥
(धम्मपद)

ન લાગવો જોઇએ. આ સ્થિતિ તું પ્રાપ્ત કરીશ તો જ તારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે." આ પ્રમાણે પોતાના મનને બોધ આપી વિષમદૃષ્ટિના સંસ્કારોનો સિદ્ધાર્થે દૃઢતાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો.[1]

૨. હવે એ આત્યંતિક સુખનો માર્ગ બતાવનાર ગુરુને શોધવા લાગ્યો. પહેલાં એ કાલામ નામે એક યોગીનો શિષ્ય થઈ રહ્યો. એણે પહેલાં સિદ્ધાર્થને પોતાના સિદ્ધાન્તો શીખવ્યા. સિદ્ધાર્થ એ શીખી ગયો અને એ વિષયમાં કોઇ પણ કાંઈ પૂછે તો બરાબર એના ઉત્તર આપી શકે તથા એનો જોડે ચર્ચા કરી શકે એવો કુશળ થયો. કાલામના ઘણા શિષ્યો આ પ્રમાણે કુશળ પંડિતો થયા હતા, પણ સિદ્ધાર્થને કાંઇ આટલેથી સંતોષ થયો નહિ. એને કાંઇ અમુક સિદ્ધાન્તો ઉપર વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ જોઇતી નહોતી. એને તો દુ:ખનું નિવારણ કરવાનું ઓસડ જોઇતું હતું. એ કેવળ વાદવિવાદથી કેમ મળે? તેથી એણે પોતાના ગુરુને વિનયપૂર્વક કહ્યું: "મને આપના સિદ્ધાન્તોની માત્ર સમજણ નથી જોઇતી, પણ જે રીતે એ સિદ્ધાન્તો અનુભવાય તે રીત શીખવો." આ ઉપરથી કાલામ મુનિએ સિદ્ધાર્થને પોતાનો સમાધિમાર્ગ બતાવ્યો. એ માર્ગની સાત ભૂમિકાઓ હતી. સિદ્ધાર્થે એ સાતે ભૂમિકા ઝટ ઝટ સિદ્ધ કરી. પછી એણે ગુરુને કહ્યું:

ગુરુની શોધ- કાલામ મુનિને ત્યાં

---

[1] જુઓ પાછળ નોંધ ૨૭.

"હવે આગળ શું ?" પણ કાલામે કહ્યું: "ભાઇ, હું આટલું જ જાણું છું. મેં જેટલું જાણ્યું તેટલું તેં પણ જાણ્યું છે; એટલે તું અને હું હવે સરખા થયા છીએ. માટે હવે આપણે બે મળીને આ મારા માર્ગનો પ્રચાર કરીએ." એમ કહી એણે સિદ્ધાર્થને ઘણું માન આપ્યું.

અસંતોષ

૩. પણ આટલેથી સિદ્ધાર્થને સંતોષ થયો નહિ. એણે વિચાર્યું: "આ સમાધિથી[1] કેટલોક વખત દુઃખનાં કારણોને દાબી રાખી શકાશે પણ તેનો સમૂળગો ઉચ્છેદ નહિ થાય. માટે મોક્ષનો માર્ગ મારા ગુરુ કહે છે તેના કરતાં કાંઇક જુદો હોવો જોઇએ."

પાછી શોધ-ઉદ્રક મુનિને ત્યાં

૪. આથી એણે કાલામનો આશ્રમ છોડ્યો અને ઉદ્રક નામે બીજા એક યોગીને ત્યાં ગયો. એણે સિદ્ધાર્થને સમાધિની આઠમી ભૂમિકા બતાવી. સિદ્ધાર્થે એ પણ સિદ્ધ કરી, એટલે ઉદ્રકે એને પોતાના જેવો જ થયેલો કહી બહુ માન આપ્યું.

પુનઃઅસંતોષ

૫. પણ સિદ્ધાર્થને હજુ સંતોષ થયો નહિ. આથી પણ દુઃખરૂપ વૃત્તિઓને કેટલોક કાળ દબાવી શકાય, પરંતુ સમૂળગો નાશ તો નહિજ થાય.

---

૧ જુઓ પાછળ નોંધ ૩જી.

૬. સિદ્ધાર્થને લાગ્યું કે હવે સુખનો માર્ગ એણે જાતે જ પ્રયત્ન કરીને શોધવો જોઈશે. એમ

આત્મપ્રયત્ન

વિચારી એ ફરતો ફરતો ગયા પાસે ઉરુવેલા ગામમાં આવ્યો.

૭. ત્યાં એણે તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વખતમાં એમ મનાતું કે તપ એટલે ઉગ્રપણે શરીરનું

દેહદમન

દમન. એ પ્રદેશમાં ઘણા તપસ્વીઓ રહેતા હતા. એ સર્વેની રીત પ્રમાણે સિદ્ધાર્થે પણ ભારે તપ કરવા માંડ્યું. શિયાળામાં ટાઢ, ઉનાળામાં તાપ અને ચોમાસામાં વરસાદની ધારાઓ સહન કરી, ઉપવાસો કરી એણે શરીરને અત્યંત કૃશ કરી નાંખ્યું. કલાકના કલાક સુધી શ્વાસોચ્છ્વાસને રોકી લઇ તે કાષ્ઠની માફક ધ્યાનસ્થ થઈ બેસતો. આથી એના પેટમાં ભયંકર વેદના અને શરીરમાં દાહ થતાં. એનું શરીર કેવળ હાડકાંનું ખોખું થઈ રહ્યું. છેવટે ઊઠવાની પણ એનામાં તાકાત ન રહી અને એક દિવસ તે મૂર્છાથી ઢળી પડ્યો. ત્યારે, એક ભરવાડણે દૂધ પાઈ એને જાગ્રત કર્યો. પણ આટલું કષ્ટ વેઠતાં યે એને શાન્તિ ન થઇ.

૮. સિદ્ધાર્થે દેહદમનનો પૂર્ણ અનુભવ લઈ લીધો

અન્નગ્રહણ

અને જોયું કે કેવળ દેહદમનથી કશી પ્રાપ્તિ નથી. જો સત્યનો માર્ગ શોધવો હોય તો તે શરીરની શક્તિનો નાશ કરીને તો ન જ મળી શકે એમ એને લાગ્યું. તેથી એણે પાછું અન્નગ્રહણ કરવા માંડ્યું. સિદ્ધાર્થની ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી

કેટલાક તપસ્વીઓ એના શિષ્ય સમાન થઈ રહ્યા હતા. સિદ્ધાર્થને અન્ન લેતો જોઇ એમને એને માટે હલકો અભિપ્રાય બંધાયો. સિદ્ધાર્થ યોગભ્રષ્ટ થયો, મોક્ષને માટે નાલાયક થયો વગેરે વિચારો બાંધી એમણે એનો ત્યાગ કર્યો. પણ સિદ્ધાર્થને કેવળ લોકોમાં સારા કહેવડાવવાની લાલચ ન હતી. એને તો સત્ય અને સુખ શોધવાં હતાં. એને વિષેના અન્યના અભિપ્રાયો બદલાશે એ વિચારથી જે માર્ગ એને ભૂલભરેલો લાગે તેને એ કેમ વળગી રહી શકે?

બોધપ્રાપ્તિ

૯. આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થને રાજ્ય છોડયાને છ વર્ષ વીતી ગયાં. વિષયોની ઈચ્છા, કામાદિક વિકારો, ખાવાપીવાની તૃષ્ણા, આળસ, કુશંકા, ગર્વ, માનેચ્છા, કીર્તિની ઇચ્છા, આત્મ-સ્તુતિ, પરનિંદા વગેરે અનેક પ્રકારની ચિત્તની આસુરી વૃત્તિઓ સાથે એને એ વર્ષો દરમ્યાન ઝગડવું પડયું. આવા વિકારો એ જ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે એવી એની પરિપૂર્ણ ખાતરી થઈ. છેવટે એ સર્વ વિકારોને જીતી એણે ચિત્તની અત્યંત શુદ્ધિ કરી. જ્યારે ચિત્તની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થઇ ગઇ ત્યારે એના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયો. જન્મ અને મરણ શું, સુખ અને દુઃખ શું, દુઃખનો નાશ થાય કે નહિ, થાય તો કેમ થાય એ સર્વે વાતોનો ખુલાસો થઇ ગયો; શંકાઓની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ; જીવનનું રહસ્ય સમજાઇ ગયું; શોધતા હતા તે મળી ગયું; મનની ભ્રમણાઓ ભાંગી; ચિત્તના ઝગડા મટી ગયા; અશાન્તિ હતી ત્યાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય